

# Tudósok, testületek, intézmények: a Balassa-kódex és az irodalomtudományi megértés kalandja

## Scholars, Scholarly Bodies, and Institutions: The Balassa Codex and the Adventure of Literary Understanding

Kecskeméti Gábor

az MTA rendes tagja, kutatóprofesszor, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, Budapest  
egyetemi tanár, Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Miskolc  
kecskemeti.gabor@abtk.hu

### Összefoglalás

A Magyar Tudományos Akadémia tagjai, testületei és intézményei másfél száz év óta foglalkoznak a Balassa-kódex értelmezésével. Balassi Bálint világi versei túlnyomó többségének 1874-ben előkerült, unikális kézírata gyökeresen újraformálta a régi magyar irodalomtörténet kánonját és periodizációját. A tudományos koncepciók változása mellett a versek kiadásainak és értelmezéseinek történetéből kirajzolódik a szövegekkel hivatásszerűen foglalkozó akadémiai testületek, intézmények és az általuk felvállalt filológiai vállalkozások története. Az esettanulmány az irodalomtudomány intézményes működéséről éppúgy felhívja a figyelmet, mint a textológia hermeneutikai fordulatára.

### Abstract

The members, scholarly bodies, and institutions of the Hungarian Academy of Sciences have been working on the interpretation of the Balassa Codex for 150 years. Discovered in 1874, the unique manuscript containing the vast majority of Bálint Balassi's secular poems radically changed the canon and periodization of old Hungarian literary history. In addition to changes in scholarly concepts, the history of the editions and interpretations of the poems reveals the history of the scholarly bodies and institutions that professionally deal with the texts, and the history of the philological enterprises they undertake. The case study draws attention to the institutional functioning of literary studies as well as to the hermeneutic turn in textology.

**Kulcsszavak:** Balassi Bálint versei, Régi Magyar Költők Tára, Irodalomtudományi Intézet, MTA Textológiai Munkabizottság, kritikai szövegkiadások

**Keywords:** Bálint Balassi's poems, Old Hungarian Poets' Library, Institute for Literary Studies (Budapest), Textological Working Committee of the HAS, critical text editions

Tarnai Andor akadémikus (1925–1994), akinek 2025-ben a 100. születésnapjára emlékezünk,<sup>1</sup> nemzedékek sorának feladatát jelölte ki, amikor arról írt, hogy a magyar irodalom ezeréves történetéből a források „tekintélyes része még feltárára vár, vagy világosabban beszélve: kinyomtatva és kéziratos formában olvasatlanul hever a könyvtárak polcain. [...] százakra lehet becsülni az olyan könyvek számát, amelyeket modern kutató jó ha átlapozott eddig” (Tarnai–Csetri 1981, 143). A korábban olvasatlanul maradt források tömegének beható és rendszeres ismerete gyökeresen átrajzolhatja egész korszakok művelődés-, eszme- és irodalomtörténetéről kialakított képünket. Az azonban az igazán ritka és különleges esetek közé tartozik, amikor egyetlenegy forrás ismertté válása önmagában rendkívül nagy mértékben formálja újra a magyar irodalomtörténeti kánont.

Balassi Bálintról, a 16. század főúri származású versszerzőjéről a Magyar Tudós Társaság első irodalomtudós és irodalmár tagjai azt és annyit tudtak, amennyit az intézmény rendszeres működésének megkezdésekor, 1830-ban taggá választott, az Akadémiát a leghosszabb időn át, 1835-től 1861-ig szolgáló titoknak, az orvosi hivatását is gyakorló, ténylegesen azonban a magyar irodalomtörténet-írás alapító atyjaként kanonizálódott Toldy Ferenc (1805–1875; lásd róla Dávidházi 2004) irodalomtörténeti összefoglalói rögzítenek. Toldy a 16. századi vallásos költészet olyan művelőjeként tartotta számon Balassit, akinél nem a közösségi érzelmek, hanem az Istenhez fordulás egyéni, személyes bűnvallomása szólal meg; emellett a világi dalköltészet kezdeményezőjeként is méltatta hazafiúi tematikájú, a vitézi életet vagy a természet szépségét megörökítő költeményei miatt (Toldy 1987a, 74–75; Toldy 1987b, 152–154). Felfigyelt versformáinak és rímelésének újdonságaira, értékelésében azonban nagyjából azokat a kereteket tartotta fenn, amelyeket akadémiai tagtársa, Kölcsey Ferenc (1790–1838) határozott meg még 1826-ban, *Nemzeti hagyományok* című történetfilozófiai iratában: Balassi a „való érzés szikráival” dicsekedhetett, „kebelében [...] honszerelem és honvágy lebegtek”, ám csak „ritkán fogadta el a való költői szellem intéseit, s többnyire kegyeskedő gondolatokkal foglalatoskodván, hevét elhidegítette, s nagy tünemény közöttünk nem lehetett” (Kölcsey 1975, 279; a Kölcsey-mű kritikai kiadása készül).

Balassi és a „kegyeskedő gondolatok” túlsúlya? A mai olvasó számára mindez feltétlenül magyarázatra szorul, ám igen egyszerűen megmagyarázható. E korai tudósaink mindössze a Balassi-életmű töredékét ismerték: a 17. századtól fogva mind a katolikus, mind a lutheránus, mind a kálvinista, mind az unitárius felekezet énekeskönyveibe bekerült istenes verseit s az azokkal együtt hagyományozódott további három költeményét, az „Áldott szép Pünkösdek...” kezdetű tavaszdicseretet, a „Vitézek, mi lehet...” kezdetű katonaéneket és az „Ó, én édes hazám...” kezdetű búcsúéneket, az utóbbit is hiányosan.

<sup>1</sup> Az egész éves rendezvénysorozat a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete kezdeményezte és szervezi. Az intézet már Tarnai halálának 25. évfordulóján elindította a teljes életművét közlétevé honlapot (URL1), emlékére 2007 óta Tarnai-díjat tart fenn, továbbá 2004-ben és 2019-ben emlékkonferenciát szervezett.

Balassi összes többi verse, így valamennyi szerelmi tárgyú költeménye egyetlen kézírásos példányban maradt fenn, amely 1874-ig mind a szakmai körök, mind a széles közönség előtt teljesen ismeretlen volt. Már felfedezésének története is annak a lenyomata, hogy milyen tudományos fordulatokat képesek előidézni a tudományos intézmények szervezetében és működésében a politikai változások hatására kialakuló új keretek és lehetőségek. Az osztrák–magyar kiegyezés évében, 1867-ben, az MTA új székházában, az Akadémia történész és történeti érdeklődésű tagjai által alapított Magyar Történelmi Társulat rendszeresen tartott vidéki vándorgyűléseket, szervezett a történeti források feltárását célzó tanulmányi kirándulásokat a gyorsan modernizálódásnak induló országban. 1874-ben Zólyom vármegyébe látogattak, s a Radvánszky család radványi (ma már Besztercebánya része, Szlovákia) kastélyának könyvtártermében bukkant rá augusztus 21-én a két évvel később az Akadémia tagjává választott Deák Farkas (1832–1888) arra a páratlan értékű kéziratkötetre, amelyet azóta Radvánszky-, Radványi- vagy Balassa-kódexnek nevez a tudomány. A kódex Balassi Bálint a fent említetteken kívüli összes többi versének – öt, egyetlen papírlapon, 1952-ben előkerült versszak kivételével – máig az egyedüli szövegforrása. (Nem autográf, sőt nem is egykorú lejegyzés, hanem 17. századi másolat; hogy hányadfokú másolat, arról ma is késhegyre menő viták folynak.) E kézirat megismerése indította el azt a korszakos fordulatot, amely a Balassi-életmű radikális tematikai átrajzolásán keresztül a régi magyar irodalomtörténet kánonjának gyökeres újraírásához, a világi tárgyú Balassi-verseknek a magyar reneszánsz irodalom csúcsteljesítményeként való azonosításához, a ma elfogadott irodalomtörténeti nagyelbeszélés korszak-periodizációjának kialakításához vezetett. A rendkívüli felfedezésről a Társulat titkára és folyóiratuk, a *Századok* első kilencedfél évfolyamának a szerkesztője, Thaly Kálmán (1839–1909), ekkor az Akadémia levelező tagja és a felfedező Deák Farkas adott hírt az 1875. évfolyamban. A Radvánszky család zólyomi ágának feje, a vármegye főispánja a kéziratot kiadás végett kölcsönadta a Társulatnak, s e kiadást a Társulat alapító tagja, Toldy Ferenc készítette volna el. Toldy halála megakasztotta a munkát, így a Balassi-versek első teljes, tudományos kiadása végül 1879-ben jelent meg Szilády Áron (1837–1922) kiskunhalasi református lelkész, az MTA rendes tagja sajtó alá rendezésében (Balassi 1879). Érdekesség, hogy a radványi könyvtárba valamiért nem jutott el a kiadás, ott még 1896-ban sem volt belőle példány (H. Hubert 1998, 63).

Szilády a hetvenes évek közepétől már egy másik, az MTA I. Osztálya által indított vállalkozás *spiritus rector*aként is Toldy örökébe lépett. Az Osztály 1871 decemberében határozta el, Gyulai Pál (1826–1909) rendes tag indítványára, a Régi Magyar Költők Tára (a mára legendássá vált RMKT) sorozat megindítását, amelynek szerkesztői feladatával Toldyt bízta meg. A feladat terhét 1876-ban véve át, Sziládynak 1877-ben sikerült megjelentetnie a szövegkiadás-sorozat első, a középkori magyar verses emlékeket felölelő kötetét. A 16. század versanyagának közzététele 1880-ban indult, 1886-ig négy, majd 1896-ban az ötödik kötete jelent meg Szilády gondozásában. A hatodik kötetnek csak a főszövege jött ki 1912-ben, jegyzetein

Szilády haláláig dolgozott.<sup>2</sup> A középkori és a kora újkori rész munkafolyamatai között készült el tehát a Balassi-kiadás, de a sorozaton kívül jelent meg, s részben attól eltérő textológiai elveket érvényesített.

Amint az a címlapján is olvasható, Szilády kiadásának legfőbb újdonsága a Balassa-kódex Balassi-szövegeinek közzététele volt, ezért – mint ilyen esetekben várható – lényegében egy olyan forrásközlés valósult meg, amely a kódexben olvasható sorrendben tartalmazta mindazokat a szövegeket, amelyek nem valamely más versszerző szövegeinek másolataként kerültek a kódexbe. (A Balassa-kódex például jelentős mennyiségű Zrínyi-versszöveget is tartalmaz, ezeket Szilády természetesen nem közölte.) A kódexben a Balassi-versek jelentékeny hányada sorszámozással ellátva szerepel, Szilády törekvése pedig az volt, hogy ne bontsa meg ezt a sorrendi egymásutánt. S valóban csak ott tért el a kódex szövegétől, ahol ez elkerülhetetlen volt. Egyetlen példa jól szemlélteti az általa követett eljárást. A kódexben a 30. verset a 33. követi, a sorszáмок szerint tehát két vers hiányzik (ez a kódex ún. „kis crux”-a, vagyis filológiaiilag nehezen megoldható szöveghelye). Szilády itt a kódexnek a 33. vers után olvasható azt a megjegyzését vette alapul, amely szerint az addig leírt versek kettő híjával vannak, az egyik elveszett, a másik nincs kéznél. A megjegyzés közli a két hiányzó vers kezdősorát is. Az elsőhöz Szilády sem tud szöveget kapcsolni, ezért a 31. szám alatt ezt a kezdősört közli. A másodikhoz hasonló – nem azzal megegyező, hanem hasonló – kezdősorú verset azonban ismer, s 32-ként azt közli Bornemisza Péter énekeskönyvéből (1582). Viszont a jegyzetekben mindjárt több érvel is cáfolja, hogy ez Balassi versével azonos lehetne. A hely ma (1944 óta) szokásos megoldása abból a felismerésből indul ki, hogy a 30. szám alatti, hosszú vers utolsóként leírt strófája egy másik Balassi-vers záróstrófájával egyezik meg (érdekes, hogy ezt a verset Szilády is közölte 77. sorszám alatt, de a versszakismétlésre nem figyelt fel). Ebből az következik, hogy e záróstrófa előtt a kódex által megőrzött szövegben hiány van: hiányzik a 30. vers befejezése, a teljes 31. vers és a 32. vers első három strófája. Minthogy a kódex e helyütt fizikailag sértetlen, a másolat alapjául szolgáló szövegben következhetett be a hiány (például egy levélpár kiszakadása), vagy egy figyelmetlen másoló (a Balassa-kódexé vagy az előzménypéldányáé) fordított tévedésből kettőt a lemásolandó szövegben. A 30. vers befejezése és a 31. vers ma is ismeretlen, a 32. azonban az istenes énekek kiadásai alapján pótolható.

A Radvánszky család másik, sajkázai ága, a művelődéstörténész Radvánszky Béla (1849–1906) személyében tagot is adott az Akadémiának. Nagy körültekintéssel fejlesztett sajkázai könyvtárának rendezésében éveken át igénybe vette annak a fiatal tudósaknak, Dézsi Lajosnak (1868–1932) a segítségét, aki a támogatásával lett azután

<sup>2</sup> A kötetek – miként az összes alább említett kritikai kiadás – ma már elérhetők az Irodalomtudományi Intézet textológiai portálján (URL2). Ezek kétrétegű (kereshető szövegréteggel is ellátott) faksimilék, a digitalizálásnak csak az első állomásai. Szövegszintű, a Text Encoding Initiative konzorcium ajánlásainak megfelelő, szemantikus, XML szintaxisú feldolgozásuk megkezdődött, közlésük platformja a DigiPhil lesz (URL3).

a budapesti Egyetemi Könyvtár könyvtárosa, Radvánszky halálának évében, 1906-ban maga is az Akadémia levelező, 1923-ban pedig rendes tagja. A bizalmi kapcsolatnak köszönhetően Dézsi időlegesen magánál tarthatta, sőt 1904-ben le is fényképeztethette a Balassa-kódexet. A trianoni változás azonban ismét Radványban érte a kéziratot. A zólyomi ág ekkori családfője, az 1874. évi főispán unokája azonban nem érezte azt biztonságban a megalakuló Csehszlovákiában, így Budapestre vitte, és 1923-ban megvételre ajánlotta unokatestvérének, Radvánszky Béla fiának, Kálmánnak (1887–1965). A méltányos vételár megfizetése után, 1924 elejétől a Balassa-kódex már a sajkócazi könyvtár legféltettebb kincse volt. Ugyancsak Magyarországra került Dézsi, korábban a kolozsvári egyetem tanára, aki 1921-től a szegedi egyetem irodalomtörténeti tanszékének vezetőjeként, s emellett egy-egy tanéven át dékánként, illetőleg rektorként működött.

Ez idő tájt az Akadémiának már Szilády Áron hagyatékáról és befejezetlenül maradt vállalkozásának folytatásáról kellett intézkednie. Az RMKT első kötetének jelentősen kibővült és teljesen átdolgozott anyagát még Szilády életében, 1921-ben jelentette meg *Középkori magyar verseink* címmel Horváth Cirill (1865–1941), ekkor az Akadémia levelező tagja. A sorozat hetedik, a 16. századi versanyag hatodik kötetének jegyzeteit viszont Dézsi Lajos fejezte be és jelentette meg 1926-ban, s ugyancsak az ő szerkesztésében jelent meg a nyolcadik (hetedik) kötet 1930-ban. S az is Dézsi volt, aki Balassi verseiből új kiadást adott sajtó alá (Balassi 1923).

Dézsi a kiadás beosztásának alapjául a Balassi fiatalabb kortársa, Rimay János által felvázolt kötettervet fogadta el. A Balassi emlékét és kéziratot hagyatékát elkötelezetten ápoló Rimay tollából fennmaradt, egy általa tervezett, de meg nem valósult kiadás élére szánt előszó szerint három csoportba tervezte osztani Balassi verseit: az első részbe tartoztak volna „Istenhez tölt keresztyén buzgó könyörgései”, a másodikba „egyeledett állapotúval való, elvegyült énekei”, a harmadikba pedig a „Juliáról szerzett énekei” (Rimay 1992, 52–53). Dézsi úgy valósította meg ezt a beosztást, hogy a Balassa-kódex verseinek sorrendjében haladva mindegyiket a három verscsoport valamelyikébe sorolta, a Célia-verseket pedig egy negyedik csoportba osztotta. A hiányzó Balassi-vers helyébe Szilády által Bornemisza gyűjteményéből beiktatott, hasonló kezdősorú verset kivette a törzsanyagból, s csak jegyzetben közölte (II/658–659). A Balassinak tulajdonított versek csoportjait viszont oly mértékben megduzzasztotta, hogy a hiteles verseket közreadó részek terjedelmét kétszeresen meghaladó hányadot tesznek ki kiadásában; kéziratot és nyomtatott énekeskönyvek tömértelen olyan autorizátlan (sőt, olykor névvel másvalakinek autorizált) versszövegét közölte, amelyek ha nem is hiteles Balassi-szövegek, de legalábbis azok utánzásaként, kiaknázásaként, szétírásaként jöttek létre. Van közöttük a Balassa-kódex által is Rimaynak tulajdonított költemény éppúgy, mint jóval későbbi, kuruc kori, de talán még kuruc korinak is csak Thaly által álmódott vers is.

A körültekintő jegyzetekkel kísért, ám a nagyközönség számára mégis differenciálatlanul Balassi munkáiként felkínált Dézsi-kiadás nem kis konfúziót teremtett: „alkalmas arra, hogy a laikust csodálatba ejtse, s perspektíváját megzavarja” – aho-

gyan *Nyugat*-beli recenziójában Babits (1973, 77) fogalmazott. Az a Babits Mihály (1883–1941), aki ekkor egyébként is éles vitában állt az akadémiai irodalomszemlélettel, hogy élete utolsó évében mégis az I. Osztály Széptudományi Alosztályának tagjává váljék. A Balassi-életmű körüli zavar orvoslásához a filológiának ismét *ad fontes*, a forrásokhoz kellett visszatérnie. Nagyon indokoltta vált a Balassa-kódex hasonmásának közzététele. Ennek az igénynek Varjas Béla (1911–1985, korábban az Országos Széchényi Könyvtár könyvtárosa, ekkor minisztériumi tisztviselő) azáltal tudott megfelelni, hogy Dézsi szegedi hagyatékában megtalálta az 1904-ben készült fényképfelvételeket. Ezek alapján jelent meg Varjas gondozásában a faksimile és annak betűhű átirata 1944-ben – a kézirat fellelérésének 70. évfordulóján – az MTA elhatározásából, Eckhardt Sándor (1890–1969) levelező tag előszavával (Balassi 1944; fél évszázaddal később a kódexnek új, színes fotók alapján készült hasonmása és új átirata is megjelent: Balassi 1994a). E legfontosabb előmunkálat birtokában Balassi egyike lett a magyar irodalomtörténet azon klasszikusainak, akiknek az ún. kritikai kiadásait az elsők között, az ötvenes évek elején megindította a második világháború után új politikai és kulturális erőterbe került Akadémia.

Eddig azonban még sok hányattatás várt a Balassa-kódexre (H. Hubert 1998). A már a harmincas években erősen elszegényedett (kedvtelését a lótenyésztésben felfaláló, de birtokait már megműveltetni sem képes) Radvánszky Kálmán a végsőkig ragaszkodott akadémikus atyja örökségéhez, a sajkázai könyvtárhoz, és saját könyvtárgyarapításának páratlan kincséhez, a Balassa-kódexhez. Az orosz front átvonulásán idején szalmazsákban rejtegette. Birtokainak államosításakor a könyvtár kisértését úgy előzte meg, hogy azt az evangélikus egyháznak ajándékozta, a kéziratot azonban nem adta át a többi könyvvel együtt, hanem a kastélyából való kitelepítése után, a sajkázai lutheránus parókia egyik szobájába átköltözve is magánál tartotta, aktatáskájában hordta magával, egészen 1950-ig, amikor a még be nem gyűjtött kulturális javak kötelező beszolgáltatását előíró rendelet hatására végül átadta azt a Varjas által – aki ekkor (1949–1957 között) a Széchényi Könyvtár főigazgatója volt – hozzá küldött kéziratároshoz. Amikor a parókiát is el kellett hagynia, hajdani cselédei váltakozva fogadták be és táplálták.

A tudós társaság is alaposan megszenvedte a társadalmi változásokat: a koalíciós, átmeneti időkben még csak a polgári konzervativizmus miatti elmarasztalással kellett szembenéznie a humántudományi területek akadémikusainak, míg a haladó szellemet és a közvetlen társadalmi haszon megteremtésére való alkalmasságot a természettudományok képviselőinek erősítését szorgalmazók igyekeztek magukra érteni; 1949-ben azonban az I. Osztály Széptudományi Alosztályának a szepirioi érdemeikért megválasztott tagjait szelnek eresztették, továbbá valamennyi tudományterület korábbi akadémikusainak közel a felét szavazati jog nélküli, ún. tanácskozó taggá minősítették vissza. Ez történt – 121 érdemes tagtársával együtt – Eckhardt Sándorral is: miután 1946-tól igazgatósági tagként szolgált, 1947-ben pedig rendes taggá választották, 1949-ben belőle is tanácskozó tag lett, s rendes tagságát az így elmozdítottak túlnyomó többségéhez hasonlóan ő is csak posztumusz kapta vissza, 1989-ben,



az ún. népi demokráciát lezáró politikai rendszerváltás előkészületeibe illeszkedő akadémiai folyamat szimbolikus eredményeként. Eckhardt volt az, akinek a gondozásában 1951-ben megjelent Balassi verseinek, pásztordramájának és levelezésének, 1955-ben pedig prózai műveinek kritikai kiadása (Balassi 1951–1955). Balassiéval egy időben, 1951-ben csak Arany János és Petőfi Sándor életművének kritikai sorozata vette kezdetét. Az előbbire hosszú évtizedek óta készült az 1910 óta levelező, 1923 óta rendes tagként működő Voinovich Géza (1877–1952), aki 1935-ben, még Berzeviczy Albert elnöksége idején az MTA főtitkáraként is hivatalba lépett, s a háborús, majd koalíciós időket végigszolgálva, csak 1949-ben állt fel a főtitkári székből, rendes tagságát azonban haláláig megőrizte. Minthogy Arany ugyancsak akadémikus fiának, Lászlónak (1844–1898) az özvegyét vette feleségül, Arany János iratainak egy része egyébként is hozzá került – és semmisült meg gellérthegyi villájában a második világháború egy fatális bombatalálatától. Petőfit a Balassa-kódex sajtó alá rendezőjeként megismert Varjas Béla adta ki, verseinek mindhárom kötete megjelent 1951-ben, szépprózai és drámai művei 1952-ben. József Attila versei 1952-ben jöttek ki két kötetben, Batsányi János életműsorozata 1953-ban indult meg, Ady Endréé 1955-ben, de csak újságcikkeinek négy és fél évet feldolgozó első két kötetével, míg az Ady-versek sorozatának megindulására 1969-ig kellett várni.

Nyomban meg kell világítanunk, hogy e korai kiadások többnyire komoly hiányosságokkal küzdenek, a kritikai kiadásokkal szemben a 21. században támasztott textológiai-filológiai kívánalmaknak nemigen felelnek meg. A kritikai kiadás olyan kiadás, amely feltárja egy nemzeti klasszikus életművének vagy egy műfaji alapon kiválasztott szövegcsoporthoz összes autentikus szövegforrását (kézirátát, gépirátát, korábbi nyomtatott változatát), s dokumentál minden olyan szövegi különbséget, amelyeken át a mű keletkezett, formálódott vagy fogadtatása során torzult, csonkult. A kritikai kiadások minden későbbi népszerű szövegkiadás, tankönyv, szöveggyűjtemény alapját képezik. Kiterjedtebb hazai előzmények és gyakorlat, továbbá egységes szabályozási elvek és koordináló intézményes háttér híján azonban e korszak ún. kritikai kiadásai még nem teljesítették maradéktalanul és egyenletesen magas minőségben a hiánytalan forrásfeltárás és a minden akribiát kiálló szövegösszevetés kritériumait. Petőfi végül a 7. kötetrel 1964-ben befejeződött kritikai kiadásából a versek három kötetét egy, a születésének 150. évfordulóján, 1973-ban megindult új sorozatban meg kellett ismételni, e megismételt sorozat hatkötetesre hízott, s záróköteté még a 200. évfordulón is túl, csak 2024-ben látott napvilágot. Arany életműve 19 kötetben jelent meg kritikai kiadásban, több textológus nemzedék egymásra épülő munkájának eredményeképpen, 13 122 oldal terjedelemben, s a kiadás egészen 2015-ig elhúzódott. Alig fejeződött be azonban a régi sorozat, 2016-ban megindult az új. Részint eddig kiadatlan szövegek közlésére kerül itt sor (például a könyvtárának megőrzött példányaiban látható, saját kezű lapszéli jegyzetei), részint azonban elkerülhetetlen a régi kritikai kiadás textológiai értelemben már erősen elavult kötetének, így épp a költői életmű Voinovich által 1951–1953 között kiadott hat kötetének újrakészítése is (a felmerülő szempontokhoz: Török 2017), s annak anyagából három kötet már meg

is jelent. Ady verseinek sorozata máig befejezetlen (négy kötete 1909-ig jutott), levelezése két megjelent kötetel ugyancsak 1909-nél tart, újságcikkeinek azóta véghez vitt sorozatából pedig az első két kötetet 1990-ben és 1997-ben újra el kellett készíteni. József Attila verseinek már négy kritikai kiadása volt: az 1952-es két kötet javított és bővített változatai 1955-ben, egy radikálisan átdolgozott kétkötetes változat új sajtó alá rendezővel 1984-ben, s az utóbbi javított, bővített változata immár három kötetben 2005-ben.

Eckhardt 1951-es Balassija is megérné a revideálást. A kötet ismét újfajta, a Sziládytól és a Dézsiától is különböző beosztásban tette közzé a verseket: időrendben, a Balassa-kódex verssorrendjének teljes figyelmen kívül hagyásával. A szekciók (Ifjúság, Losonczy Anna, Új szerelmek, Dobó Krisztina, Julia, Vándorúton, Lengyelben, Utolsó évek) egy költői életpálya referens lenyomataiként rendezik el a lírai életművet. Sajnos azonban csak a versek kisebb részének van a keletkezési körülményeket megvilágító és a datálást megadó záró-, ún. kolofonstrófája. A hipotetikus vagy egyenesen fiktív kronológia nagyobb részben a sajtó alá rendező formai jegyeket (kezdetleges vagy kiforrott verselés és szóképalkotás) és életrajzi utalásokként értelmezhető kitételeket regisztráló megfigyeléseire, nemritkán intuíciójára támaszkodik.

Attól fogva, hogy az MTA kiépülő kutatóintézet-hálózatának tagjaként az Irodalomtudományi Intézet 1956 januárjában megkezdte munkáját (alapításáról és működéséről: Simon 2011; Kecskeméti 2016), ez lett az irodalmi szövegek textológiai feldolgozásának centruma. Fennállása óta mintegy ötszáz kötetnyi kritikai kiadás jelent meg. Itt készült vagy készül jelenleg is többek között Arany János, Babits Mihály, Batsányi János, Berzsenyi Dániel, Bessenyei György, Janus Pannonius, Jókai Mór, József Attila, Kosztolányi Dezső, Kölcsey Ferenc, Madách Imre, Mikes Kelemen, Mikszáth Kálmán, Petőfi Sándor, II. Rákóczi Ferenc, Reviczky Gyula és Vörösmarty Mihály életműsorozata (Kecskeméti 2021). 1990 óta itt folytatódott – a 9. kötettel – az *RMKT* 16. századi sorozatának megjelentetése (máig öt újabb kötet látott napvilágot), továbbá itt indult meg 1959-ben és készül azóta is a 17. századi sorozat (máig 17 megjelent kötetel).

Az Akadémia egy szakértői testület létrehozásával is gondoskodott a kritikai kiadások szemléleti és módszertani egységességének kialakításáról: az I. Osztály 1960-ban állította fel Textológiai Munkabizottságát.<sup>3</sup> Kezdeményezője ugyanaz az irodalomtörténész, Klaniczay Tibor (1923–1992) volt (vö. Klaniczay 1962), aki az Irodalomtudományi Intézet létesítését is előkészítette, majd az *RMKT* sorozatait újra- és megszervezte.<sup>4</sup> A bizottság feladata lett, hogy megállapítsa a kritikai kiadások szabályzatát, amely normaként funkcionál a hazai kiadási gyakorlatban. Az 1962-ben Horváth Károly szerkesztésében megjelent (és 1987-ig érvényben tartott) *A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata* egyébként az időrendi alapú elrendezést

<sup>3</sup> A Munkabizottság által felügyelt sorozatok adatait lásd honlapjukon (URL4).

<sup>4</sup> Az Irodalomtudományi Intézet 2023-ban, Klaniczay születésének centenáriuma készíttette el a teljes életművét közlétező honlapot (URL5), 2002 óta pedig Klaniczay-díjat tart fenn.



írta elő a kiadások számára, így nemcsak Balassi, még Ady életműve is – amelyet nem az intézetben gondolnak – e beosztásban kezdett megjelenni (miközben máig nem volt rá példa, hogy egy népszerű kiadás Ady esetében ne az autorizált ciklusrend és kötetkompozíciók szerinti elrendezést választotta volna; vö. Veres 2021, 27–31).

Az Irodalomtudományi Intézet első másfél évének működését tudományos tanács irányította (ezt 1957 első felében Eckhardt Sándor, az MTA tanácskozó tagja elnökölte), majd az évtizedeken át igazgatóhelyettesként, élete utolsó évtizedében igazgatóként működő Klaniczay – akit 1965-ben az MTA levelező, majd 1979-ben rendes tagjává választottak – volt rá meghatározó hatással. Kétségtelen, hogy az Intézet ugyancsak Klaniczay által irányított – és 1970-re, máig tartó hatással, a magyar reneszánsz- és barokk-kutatás informális országos központjaként is megszervezett – Reneszánsz Osztálya (Kecskeméti 2020) lett a Balassi-kutatás vezető műhelye. Maga Klaniczay *A szerelem költője* címmel összegezte Balassi életművét (Klaniczay 1961). E tanulmánya lett az alapja annak a fejezetnek, amely az intézet által 1964–1966 között kiadott hatkötetes irodalomtörténeti szintézis (Sőtér 1964–1966) első kötetében, Gerézdi Rabánnal (1914–1968) közös munkájaként jelent meg.

Az ilyen, a nagyközönség számára korszerű áttekintést adó kézikönyveknek az a sajátjuk, hogy a szakmai konszenzus által hitelesített, általánosan elfogadott nézeteket összegzik. Az a felismerés, hogy a Balassa-kódexnek azok az udvarló versei, amelyekben a nőalaknak Júlia a neve, ciklust, mégpedig erősen petrarkista jegyeket viselő szerelmi versciklust alkotnak, ilyen konszenzusnak volt nevezhető. A Balassi-fejezet egy, a szakmai nyilvánosság előtt is először kifejtett hipotézise azonban messze meghaladta ezt az elgondolást. A későbbiekben a szakmai zsargonban Gerézdi–Klaniczay-sejtésnek nevezett koncepció szerint a Balassa-kódex Balassi-verseinek nagyobbik része egy olyan, 66 versből álló, tudatosan megszerkesztett verskompozíció, amely kétszer 33 versre tagolódik (a 25 Júlia-vers e nagyciklus második felébe illeszkedik), sőt feltehető egy olyan számszimbolikus szerzői verskötet megalkotásának szándéka is, amely istenes versből is 33-at tartalmazott volna a kötet elején vagy végén, a 99 sorból álló Szentháromság-himnusz pedig századik költeményként koronázta volna meg a kötetkompozíciót. A 66 verses nagyciklus finom utalásokkal összekapcsolt jelentésszerkezetét, továbbá az összeállításának feltehető időpontjában, 1589-ben reá ruházott aktuális jelentésességét az 1957-től már ugyancsak a Reneszánsz Osztályon dolgozó Varjas Béla fejtette ki 1976-ban (Varjas 1976). Az első olyan kötetkiadást, amely a Balassa-kódex verseinek sorrendjét csekély mértékben elrontottak, de a felismerhető szerzői szándék rekonstruálására alkalmas forrásnak tekintette, s a verseket e helyreállított ciklusrendben közölte, a Reneszánsz Osztály másik munkatársa, Horváth Iván (1948–2024) jelentette meg ugyancsak 1976-ban (Balassi 1976 [1977]). A kompozíció élére a Szentháromság-himnusz helyezte; ezt annyi (14) istenes vers követte, amennyi a Balassa-kódexből és az istenes énekek nyomtatott kiadásaiból együttesen kiadódott (de nem csoportosította át ide azokat, amelyeket Balassi beépített a nagyciklus szemantikai rendjébe). Utánuk közölte a nagyciklus 66 versét, majd a további, világi tárgyú Balassi-verseket, mindegyiket a maga megkomponált rendjében (például a török

bejtek, majd a Célia-ciklus verseit is a Balassa-kódexben olvasható sorrendjükben). A hipotézisből igen hamar középiskolai tananyag lett: az első ízben 1979-ben megjelent, jelentős részben az Irodalomtudományi Intézet fiatalabb kutatói nemzedéke által elkészített gimnáziumi reformtankönyv (erről lásd Pála 1991) törzsanyagként fejtette ki, hogy – a „kevés erre vonatkozó adat tanúsága szerint” – Balassi  $3 \times 33 + 1$  versből álló kötet elkészítését tervezte (Ritoók–Szegedy-Maszák–Veres 1979, 211).

Az erről a kötetkompozícióról szóló hipotézis szakmai fogadtatása meglehetősen kedvezőtlen volt. Ma az az álláspont számít elfogadottnak, hogy semmiféle egykorú bizonyíték nem támasztja alá azt a feltevést, hogy Balassi az istenes énekeinek a számát is 33-ra kívánta volna megnövelni, majd azokat a fikciós szerelmi történettel közös kötetbe rendezni. Ilyesmit manapság csak kezdő egyetemi hallgatóktól hallani, akik középiskolai emlékként hozzák magukkal ezt a tetszetős, nyilván tanáraik emlékezetében is hatásossága miatt megragadt koncepciót, s irodalomtörténeti képzésük egyik beugró lépése tájékoztatni őket e felfogás megalapozatlanságáról. A Balassa-kódex nyomán helyreállítható,  $2 \times 33$  verset felölelő nagyciklus elgondolásából viszont csakugyan több évtizedre szakmai konszenzus lett, s a szerző világi tárgyú versciklusai szerint csoportosító versbeosztás állandósult a tudományos igénnyel, de a nagyközönség használatára készített Balassi-kiadások alapszerkezeteként (Varjas 1979, 1/7–188; Balassi 1986; Balassi 1994b; Balassi 1999; Balassi 2004a; Balassi 2004b; sajnos új kritikai kiadás készítése el sem kezdődött, pedig a fentiekből nyilvánvaló, hogy igencsak indokolt volna egy ilyet megvalósítani). E kiadások újabban az istenes verseket a profán versciklusok után helyezik, általában elkülönítve a Balassa-kódex és az egyéb források alapján adathozható csoportjaikat. Mindez azonban korántsem az utolsó szó a kérdésben: Horváth Iván időközben revideálta álláspontját. Újabb véleménye az, hogy a Balassa-kódex verssorrendje épp úgy jó, ahogyan van; az egymásba csúszó és látszólag egymást rontcsolni látszó versciklusokat sem szükséges elkülöníteni, hanem érdemes a sorrendet kivétel nélkül minden esetben egy tudatos szerzői kompozíció megőrzőjeként tiszteltben tartani. Ha például a Balassa-kódexben azt látjuk, hogy az 1960–1970-es évek óta a nagyciklus 66 verseként elkülönített szövegek közé jegyezték le a török bejtek és azok fordításait, akkor nem az az értelmezői feladat, hogy a rend helyreállításának szüksége és a beavatkozás mikéntje mellett érveljünk, hanem annak a belátása, hogy a 66 tételes kompozícióként feltételezett nagyciklus nem is létezik, hanem helyette egyetlen kompozíció tudatosan megválasztott sorrendű elemének kell látnunk a kódex összes Balassi-versét. Horváth számítása szerint egyébként (a Célia-sorozat egy hiányára vonatkozó elgondolástól függően) vagy 99, vagy éppen 100 van belőlük, megfontoltan kivitelezett fragmentáltságuk pedig maga is petrarcai imitáció (Horváth Iván 1997).

Az unikális tartalmú Balassa-kódexszel az elmúlt másfél évszázadban történt irodalomtörténeti és intézményes folyamatok eddig vázolt története korántsem unikális. Mindenekelőtt az látható belőle, ami egy nem professzionális irodalomolvasó számára korántsem magától értetődő: a szövegek egyáltalán nem olyanok, mint a kerti gyümölcsök, amelyeket csak készen le kell szakasztanunk, hogy elfogyaszthassuk őket. Balassi szövege valójában nem is létezik – ami létezik, az Balassi szövege Szilády

szerint, Dézsi szerint, Eckhardt szerint, Horváth szerint és így tovább. Egészen különböző, másként és másként jelentés- és értelemteljes konstrukciók, eltérő kutatói kérdésekre felelő és várakozásokat beteljesítő szöveg univerzumok. Elkészítésük nem egyszer s mindenkorra véghez vitt, meg nem haladható, objektív neutralitásában bármikor bármihez újra kezdőpontként választható kutatói teljesítmény. A strukturalizmus után egyébként is a befogadási aktus mindig új, dinamikusan változó jelentést teremtő volta felé fordul, a szöveget nem statikus értelemhordozónak, hanem az értelemteremtésre való felszólításnak tekintő irodalomtudomány levonta e recepcióesztétikai megközelítés filológiai tanulságait is. Az ortodox (Karl Lachmann, majd Walter W. Greg által kimunkált) textológiai elveket a szerzői funkciók megosztását nyíltan feltáró, az értelmezői döntések elkerülhetetlenségét állító, majd azokba a befogadót is bevonó, a szöveg állandóságát és önazonosságát kikezdő felvetések kérdőjelezték meg, erre válaszul pedig programszerűen megfogalmazódott a „nem megalapozó filológia” („anti-foundational philology”, Culler 1990) kíváncsága (Dávidházi 1989; Dávidházi 2013). Az ilyen filológia nem tekinti önmagát az interpretációtól elválasztható, azt megalapozó diszciplínának, amely egy semleges, objektív szövegállapotot volna képes előállítani és azt a rá épülő értelmező eljárások számára „tisztán” felkínálni; vagyis nem tekinti magát olyan zajmentes csatornának, amely az írásos kultúra dokumentumait a szellemi használat mindenkori nyomai nélkül, a szövegek végleges megállapíthatóságának eszményétől vezérelve volna képes közvetíteni. Lényegi feladatai közé sorolja viszont, hogy tematizálja saját kulturális feltételezettségeit, amelyek maguk is nyomot hagynak az általa közvetített szövegeken. Az ilyen filológia így nem vonja ki magát a mű hatáspotenciáljának történetéből valamiféle időtlen teljesítménnyé, hanem dialogikus viszonyban áll mind a szöveget értelmező jelen idejű kérdezőpozíciókkal, mind a korábbi filológiai elképzelésekkel; az általa elvégzett szöveggondozói munka adekvát eredménye pedig a korábbi értelmezői hagyományt is – annak filológiai vetületeivel együtt – láthatóvá tevő szövegkiadás. Míg korábban az alkotó individuumot szövege autonóm uraként gondolták el, a posztstrukturalista irodalomtudomány általában a közösségi használatban formálódó nyelvnek a kimondhatóságot megelőző és meghatározó uralmát feltételezi mind az alkotás, mind a befogadás során; a személyiséget nyelvi és retorikai eszközök által megalkotottnak, csakis textualitásában kifejezhetőnek és megragadhatónak tekinti; a szöveg révén létrejövő kommunikációs viszonynak pedig elsődleges fontosságot ad a hatástörténetben. A nyelv- és szubjektumelméleti előfeltevések radikális módosulása, ha belegondolunk, nemhogy eljelentéktelenítené, hanem éppen ellenkezőleg: korábban soha nem látott közösségi fontossággal ruházza fel a nemzeti klasszikusok életművével tevékenykedő filológiát. Az irodalomtörténetnek mint nemzeti tudománynak alapvető feladata, hogy a magyar kultúra klasszikus szövegeit a legmagasabb tudományos színvonalon megőrizze, gondozza és identitásformáló jelentőséggel hozzáférhetővé tegye.

Az Akadémia tagjai, intézményei és testületei és a hozzájuk kapcsolódó tudósok két évszázada következetesen és kimagasló értékben teljesítik ezt a küldetést. Nemigen mondhatunk egyebet sem az általuk tanulmányozott szövegekről, sem róluk ma-

gukról, mint egy évszázada az RMKT szorgos munkása, Horváth Cirill: ezek „a mi emlékeink és soraikból őseink lelke szól lelkünkhez”; „nagyon is fontos részei annak a közös multnak, melynek szeretete nem kevésbé tart össze bennünket, mint a jelen közös küzdelme vagy a jövőnek közös reményei” (Horváth Cyrill 1921, 46).

### Irodalomjegyzék

- Babits Mihály (1973). *Könyvről könyvre*. Szerk., tan. Belia György. Budapest: Magyar Helikon.
- Balassi Bálint (1879). *Költeményei: A Radvánszky-codexben foglalt énekekkel kiegészített első teljes kiadás*. Szerk., tan. Szilády Áron. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- Balassi Bálint (1923). *Minden munkái*. Szerk., tan. Dézsi Lajos. (2 köt. Nagy írók – nagy írások, harmadik sorozat 1.) Budapest: Genius.
- Balassi Bálint (1944). *Balassa-kódex*. Szerk., tan. Varjas Béla. Budapest: MTA.
- Balassi Bálint (1951–1955). *Összes művei*. Szerk. Eckhardt Sándor. (2 köt.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Balassi Bálint (1976 [1977]). *Összes versei a versek helyreállított, eredeti sorrendjében*. Szerk. Horváth Iván. (Tanulmányok 9.) Újvidék: Újvidéki Egyetem BTK Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszék.
- Balassi Bálint (1986). *Énekei*. Szerk. Kőszeghy Péter – [Szentmártoni] Szabó Géza. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Balassi Bálint (1994a). *Balassa-kódex*. Szerk. Kőszeghy Péter, tan. Vadai István. (2 köt.) Budapest: Balassi Kiadó.
- Balassi Bálint (1994b). *Versei*. Szerk. Kőszeghy Péter – Szentmártoni Szabó Géza. (Régi magyar könyvtár: Források 4.) Budapest: Balassi Kiadó.
- Balassi Bálint (1999). *Összes versei*. Szerk., tan. Kőszeghy Péter – Szentmártoni Szabó Géza. (Millenniumi könyvtár 33.) Budapest: Balassi Kiadó.
- Balassi Bálint (2004a). *Összes versei*. Szerk. Kőszeghy Péter – Szentmártoni Szabó Géza. (Osiris diákkönyvtár.) Budapest: Osiris Kiadó.
- Balassi Bálint (2004b). *Összes művei*. Szerk. Kőszeghy Péter. (Osiris klasszikusok.) Budapest: Osiris Kiadó.
- Culler, Jonathan (1990). „Anti-Foundational Philology”. *Comparative Literature Studies*, 27/1, 49–52.
- Dávidházi Péter (1989). „A hatalom szétoztása: (poszt)modernizáció a szövegek kritikában”. *Helikon*, 35, 328–343.
- Dávidházi Péter (2004). *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. (Irodalomtudomány és kritika.) Budapest: Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó.
- Dávidházi, Péter (2013). „Redefining Knowledge: An Epistemological Shift in Shakespeare Studies”. In: Peter Holland, szerk. *Working with Shakespeare*. (Shakespeare Survey 66.) Cambridge: Cambridge University Press, 166–176.
- H. Hubert Gabriella (1998). *A sajkazai Radvánszky-könyvtár története*. Szeged: JATEPress.
- Horváth Cyrill, szerk. (1921). *Régi magyar költők tára, I: Középkori magyar verseink*. Budapest: MTA.
- Horváth Iván (1997). „Az eszményítő Balassi-kiadások ellen (Előzetes közlemény)”. In: Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Keserű Gizella et al., szerk. *Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*. (Adattár 35.) Szeged: JATE BTK Régi Magyar Irodalmi Tanszék, 191–203.
- Kecskeméti Gábor, szerk. (2016). *Hatvan év az MTA Irodalomtudományi Intézetében: Intézmény- és tudománytörténeti metszetek*. Budapest: Reciti.
- Kecskeméti Gábor (2020). „A reneszánszkutatás magyar szakmai közösségének megteremtése és fél évszázados működése”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 124, 3–22.
- Kecskeméti Gábor (2021). „Kritikai kiadások a magyarországi irodalomtudományban és az Irodalomtudományi Intézetben: A magyarországi kritikai kiadások tudomány- és intézménytörténete”. *Literatura*, 47/1, 5–24.
- Klanciczay Tibor (1961). „A szerelem költője”. *A Magyar Tudományos Akadémia I. (Nyelv- és Irodalomtudományi) Osztályának Közleményei*, 17, 165–246.

- Klaniczay Tibor (1962). „A textológiai munka problémái”. *A Magyar Tudományos Akadémia I. (Nyelv- és Irodalomtudományi) Osztályának Közleményei*, 19, 339–349.
- Kölcsey Ferenc (1975). *Válogatott művei*. Szerk. Fenyő István. (Magyar remekírók.) Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Pála Károly, szerk. (1991). *Tankönyvháború: Viták a gimnáziumi irodalomoktatás reformjáról a hetvenes–nyolcvanas években*. (Irányított irodalom.) Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet – Argumentum Kiadó.
- Rimay János (1992). *Írásai*. Szerk., tan. Ács Pál. (Régi magyar könyvtár: Források 1.) Budapest: Balassi Kiadó.
- Ritoók Zsigmond – Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (1979). *Irodalom a gimnázium I. osztálya számára*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Simon Zsuzsanna (2011). *A Nagyboldogasszony úttól a Ménesi útig: Történetek és dokumentumok az MTA Irodalomtudományi Intézet évtizedeiből*. Budapest: Nap Kiadó.
- Sőtér István, főszerk. (1964–1966). *A magyar irodalom története*. (6 köt.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tarnai Andor – Csetri Lajos, szerk. (1981). *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*. (A magyar kritika évszázadai 1.) Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Toldy Ferenc (1987a). *A magyar nemzeti irodalom története a legrégibb időktől a jelen korig rövid előadásban (1864–1865)*. Szerk. Szalai Anna. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Toldy Ferenc (1987b). *A magyar költészet története az ősidőktől Kisfaludy Sándorig (1867)*. Szerk. Szalai Anna. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Török Zsuzsa (2017). „Voinovich Géza védelmében? Textológiai történet és az újrakiadás módszertana”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 121, 499–510.
- Varjas Béla (1976). „Balassi Nagyciklusa”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 80, 585–612.
- Varjas Béla, szerk. (1979). *Balassi Bálint és a 16. század költői*. (2 köt. Magyar remekírók.) Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Veres András (2021). „Tévedések és felismerések: Szemelgetés kritikai kiadások tapasztalataiból”. *Literatura*, 47/1, 25–50.

URL1: <http://iti.mta.hu/tarnai>

URL2: <https://szovegtar.iti.mta.hu>

URL3: <https://digipil.hu>

URL4: <http://textologia.iti.mta.hu/bibliografia.php>

URL5: <https://iti.abtk.hu/hu/klaniczay-tibor-honlapja>